

Naxçıvan xatirələri

GƏZDİM, GÖRDÜM, YAZDIM...

Sevindik NƏSİBOĞLU

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Hüseyn Cavidin Naxçıvanına yazdığı 3 məqalə...

1. Naxçıvandan təbsirə.

Uzaq deyil, əzizlər, vərəqlər dönər, Həyatımız dəyişər, dünya çevrilər!

Bəyani hal: Ərbabi-kəmal və əshabi-məqal həzrətlərində müəyyən və mü-səlləmdir ki, qədəm qoyduğumuz əsri-haliyyə islamiyyət aləminə on dördüncü qərn məhsul olur. Və vüsuli-ərbəə tib-qində şühur sonaviyə kimi füsulli qürun tərtib vermək və hər üç qərnı maarif aləminə fəsl məlhuz etmək ələs-səbilül-icəmal mütabiqi-hal və müvafiqiməqal görünür və cəmi əşxas təvaxişünas nə-zərində məlumdur ki, sərvəri-nas Pey-ğəmbər axirüz-zəmanın bisət zamanın-dan üç qərn keçmişə kimi filhəqiqə ələ-mi-islamiyyət və gülzari-mərifət üçün bahari-bəhcətşiarımış. Belə ki, məzmun-dur məşhun kəlam, hikmət nizam həzrə-ti-xeyrül-ənam ki, "Xeyrülqürun qərnı" buyurmuşlar, icmalən bu bərədə bürhan-i-qatedir. Bir mərtəbədə ki, Rəsuli-mə-dəni dünyayi-dənədən rihlət buyurandan sonra üçüncü qərnin axırına kimi cəmi bilad içrə məkatib və mədaris təmir edilib hər yerdə bəqədri-ülüm və nəşri-kə-malat olub elm təhsilində səy ehtimam edib maarif kəsb etməkdə əsla təkahül və təsahül etməyib bir an gəflətdə bu-lunmadılar. Lakin dördüncü və beşinci qərnə ayaq qoyanda arai-müxtəlifə və əqaidi-mütəfərriqə islam içində müntə-şir olub, tərəqqi və pişrəft aləminə bö-yük bir mane vəqə oldu. Yavaş-yavaş gülzari-maarif solub və şəmi-mədəni-yət xamış olub doqquz qərn dəxi tabis-tan və xəzan və zimistan təbəqində cə-halət və gəflət ilə keçib on ikinci qərn-in axırına kimi bu minval üzrə qaldı. On üçüncü qərn islamiyyət aləminin ikinci baharının əvəli məhsul olduqda "Yevropa" tərəfindən gülsəni-təməddü-nə bəhəsəb zahir ixtisarən bir nəsimi-

həyatbəxş əsüb puç və fəna olmuş gül nəşvü nūma məqamına götürdü, yəni xabi-nazə getmiş xumar gözlərə bəsirə-təfza olub ibdaati-ədidə və ixtiraati-cə-didəni görməyə mülzəm və pambuq tı-qılmış qulaqları açıb nəğəmatimövzun və əsvati-gunagunu eşitməyə məcbur et-di. Həmin bu beşdən bir hissəsini teyy etdiyimiz 14-cü qərnə ki, maarif baharın-ın və təməddün gülzarinin ikinci qərnı məhsul olur, qərnı-tərəqqiyat və əsri-kəmalat deyilir ki, ənvəri-maarif yer yū-zünü mütləq əhatə qılıbdır, belə ki, qət-əati-ərzin bəzi şöbələrində ələlxūsus Qafqazda vəqə olan müsəlmanlar süku-nət etdiyini bəldədə rus lisanında növ-bənöv məktəblər təsis olunub yeddi-səkkiz yaşında balaca balalar gunagun-ülum və fūnun təhsil etməyə talib və ra-ğib olub, pərvanəsifət şəmimərifət döv-rəsində kəsre-ti-iştiyaqdan məqami-eh-tiraqdadılar. Lakin bu nəşvünüma edən gülüstani-səfadə tazə pərvəriş tapmış növnihalları və şaxeyi-elm və ədəbdə təbriyə hasil etmiş qönçə gülləri və müəttər çiçəkləri gülsəniislamiyyətə kə-nardan vəqə olan ülum və əlsineyi-düvəli-xaricəni kəsb edib dərəcəyitək-milə yetirməkdən və xarü xəş misal mi-ləli-əcnəbiyyənin əqaid və arainin tazə göyərmiş səbz olmuş gül və giyahə istila-sını hər halda nəzərdə tutub müharisət və mühafizət etmək lazım, bəlkə vacib-dir. Tainki cūzi tərpətməklə gülsəni-is-lamiyyət və mədəniyyətə xələl yetişib bilmərrə ayaq altında paymal olmasın. Şeyx Sədinin bir neçə əbyatı münasibi-

Filvaqə mülahizə məqamında əvvəl tühuliyətdən göz açmamış vino, pivə, süd, su içkidir deyib təhsil məşğul olan müəllimin əvvəlcə şəriətdən müttəle ol-mamaq səbəbinə axırda şübhə-əlyəhud olub islamiyyət aləmindən bixəbər qal-mağına heç məzəmmət və məlamət ye-ri yoxdur:

Pəs bu surətdə əbnayi-vətən üçün la-zımdır ki, əvvəlcə vətən dili olan türk dilini bəzi ruznaməcat və məktubat oxu-maqdan ötrü öyrənmək və saniyə fars dilini bir para əhadis və əxbarın məz-mununa aşına olmaqdan ötrü oxumaq, salisən ərəb lisanını Quraniməcidin mə-nasına müttəle olmaqdan ötrü təhsil et-mək və rabeən rus dilini ki, dövləti əliy-yeyi-imperatoru da təfhim və təfəhhüm-dən ötrü bəzi məvariddə həqiqət cümle-yiləvazimatdan ədd olunur, kəsb etmək lazım və dərkardır. Və əgər nəzərə alın-sa cədidül-ixtira elmlər Qafqas şöbəsin-də rus dilindən maəda məzburətül-fövq dillərin heç birində yazılıb dərc olunma-yıb, fəqət fikri-bihudə və xəyalibiməni-dir, çünki türk dilində osmanlıca nəzərdə olan ülumi-mütənəvvəə kəmayənbə-ği mütəəddid kitablarda mündəric və məzbutdur. Pəs bu halda layiqi-insaf və şayanimürvətdir ki, on il, bəlkə ziyadə təhsil etmiş əşxas görürsən türk dilində yazılmış "Şərqi-rus" ruznameyi-mübarə-

kəsindən iki sətir oxuyub məzmunundan müttəle olmaqdan aciz və bir neçə kəlmə vətən dilində mətləb əda etməkdə qasirdir. Və gah-gah əzruyitəfənnün gü-zarları məsəcid və mənabirə düşüb ülə-mayi-ələmdən bəzi mətalib və təhqiqaət eşidib mənasını anlamayan surətdə bə-bətindən könlündə islamiyyətə olan cūzi şövq və rəğbəti də kəsilir. (Əl-məru-i ədvvün lima cəhiləhd - kişi bilmədiyi şeyə düşməndir) Və bəzi bisavad mollalardan sadə ləfzlər ilə əqlimizə sığışma-yan zəif rəvayətlərdən eşidib məsciddən çıxanda əsnai-səhbətdə onun sözlərini özü üçün əsbabiməzə və mayeyi istehza qərar verir və bir para müridlərə bu mü-səlman oğlu müsəlman, müsəlman mil-lətinin və əbnayi-vətənin halına yanib tərəqqi və təməddün fikrində olur. Bir surətdə ki, islamiyyət nə deməkdir, əbədən ittilai olmayıb əsla məqamiətində bulunmayı (Hüseyn Cavid, "Şərqi-Rus" qəzeti, 27 avqust 1904-cü il).

2. Naxçıvana nə lazım?

Əvət, Naxçıvanda görülən işlər ke-çən nömrədə görüldü. Şimdi kökünü araşdırmaq lazım. Çünki hökumət əski məktəbi öz əlinə aldı. Ondən bir çox adamların şübhəyə düşmək ehtimalı var. Şübhəsiz, ana dili nə qədər lazım isə, hökumət dili də o qədər vacibdir. Lakin Əli aşını, Vəli aşına qarışdırmamalı. "Qorodskoy" məktəblər başqa, milli məktəblər daha başqa bir şeydir. Burada yalnız iki sual nəzərə çarpıyor: məktəbdən məqsəd nədir? Və kimlər hanki məktəblərə getməlidirlər? Elm hər dildə birdir. Elmdə təəssüb yoxdur. Ancaq bir para şərtlər vardır ki, nəzəri-diqqətə almaq faydasız olmaz. Elmdən edilən istifa-də yalnız mənəviyyətə münhəsir deyil. Maddiyat ilə də münasibətdar ol-malıdır. Ən əvvəl məktəbdən məqsəd yazıb-oqumaqdır ki, ibtidai məktəblər bunun içində və hər millətin bütün əf-radına vacib bir vəzifədir. Nəsil ki, Av-ropa hökumətləri bunu məcburi bir qa-nun şəklində qoymuşlardır. Üç-dörd il zərfində istər qız olsun, istər oğlan ol-sun ibtidai təhsil görməlidir. Lakin bu məktəblərə gələn çocuqlar əksəriyyətlə fəqir, kasıb çocuqları olur ki, məktəbi ikmal edər-ətməz iş arqasınca qoşacaq, özünə bir kəsbü kar arayacaq, atasına yardım edəcək. Şimdi azacıq yazı-pozu bilməlidir ki, işlərini idarə etməkdə güclük çəkməsin, hər günkü həvədisi anlamaq üçün bir-iki sətir qəzetə oquya bilsin. Əcəba şu qısaca məlumata bu məktəblərdə nail olmaq mümkünmü-dür? Əsla !.. Hər gün üç dərs rusca, bir dərs türkcə oqunsa, o yarım-yanlış türkcədən heç bir fayda hasil olmaz. İki gün içində tamam unutulur gedər. O qarışıq yazılar, o pərişan imlalar, o qəliz kəlmələr ilə əsla bir şey anlaşılmaz. Rusca-ya gəlincə bir-iki qiraət kitabı ilə, hesab qəvaid və sairə ilə uğraşılır ki, həpsi "nəqs bər ab(suya naxış vurmaq)qəbilin-dən bir şey olur. Çocuq məktəbdən çıq-dığı kibi o qeyri-mənəs kəlmələr də za-vallının başından çıqı veriyor. Lakin ata-anası da qüvvəsiz. Şimdi biçarə taleyin nəsinə məmnun olsun, çəkdiyi dörd illik zəhmət hədəf oldu getdi. Şübhə edilsə, nümünə istənilsə hazır, həm də yüzlə-rək. Lakin işi biləks təsəvvür edəcək olursaq daha çox istifadə edilmiş olur. Bəzi hər gün üç dərs türkcə, bir dərs rusca oqudulursa bir iş sahibi, ticarət və sənətcə lazım olan işlərin beş-üç kəlmə yazıb söyləmək ilə yoluna qoya bilər. Fəqət rus dilindən kiçik bir xatirə qalır ki, yavaş-yavaş zaman qulağını buraraq-dan öyrənməyə məcbur edər. Üç il yal-nız ana dilinə məxsus qalmış oluyor ki,

bir il ancaq əlifba ilə uğraşılır, iki il də ərəb, fars qəvaidindən lazım olanları, sonra hesab, coğrafiya, tarix, açıq olmaq şərtilə sair fūnundan da bir para səthi məlumat əldə edilmiş olur. Lakin təzri-tədrisdə həmiyyətə elm qarışdırılmalı-dır ki, çocuğun gözünü açmaqda güclük çəkilməsin. Bunun için də karəşinə müəllimlər lazım ki, elmi-təbriyyəyə və lisana heç olmazsa səthi surətdə vəqif olmuş olsun. Yoqsa papağan "tuti" kibi təqlidi və gevçək bir proqram təqib et-mək eyi bir nəticə verməz. "Vətən dili" ya "Bəsirəti-ətfal" bilənlərdən müəllim-lik iddiasına düşənlər heç də az deyil. Bunlar kəndiliklərini bilmədikləri kibi, onlardan istifadə umanlar da yoq deyil, bir kitabı bu gün öyrənib yarın öyrət-mək xəyalına düşmək çürük bir xūlyad-an başqa bir şey deyildir. Diqqət buyu-rulsun? Bir gündə əlifba dərsi vermək ixtiyarını haiz olmaq istəyən hər bir rus-ca müəllimi mütləq on bir il çalışıb da-rülmüəllimin (seminariya) ikmal etməli-dir. Şimdi bu müəllimlər haradan bulun-sun? Deniləcək ki, doğru bir sual oldu-ğu şübhəsizdir. Həm də böylə müəllim-lərə yalnız Naxçıvan deyil, Ordubad, İrəvan və onların təfərrüatı kibi yerlər həp bir dərəcədə möhtacdır. Lakin bu öylə bir məsələ ki, həll edilməsi pək qolaydır. Dağa-daşa düşmək lazım deyil. Gəncə pək yaqındadır. Həm də əlin içində... Gəncə məktəb ruhanisini bil-məyən yoq kibidir. İştə oraya gedilib az bir zaman çalışılır isə hər arzuya nail ol-maq mümkündür. Bakıda bir-iki məktəb müstəsna olmaq şərtilə, Gəncə məktəbi Qafqasiyanın ən birinci və ən parlaq məktəbidir. Ancaq, burası şayanıheyət ki, ana dilində təhsili-elm için məsafə-lər teyy edib, məsarifə qatlanmaq şimdi-lik bizə pək ağır gəliyor. Lakin pək yan-lış bir xəyal... Oraya müraciət edənlər çox vaqt qeyb etməzlər. Azacıq məlu-matiibtidaiyyəsi olanlar bir-iki ildə nai-li-məqsəd olub geri dönə bilər. Ehtimal ki, az bir zamandan sonra məktəbin özü-nə məxsus pansionu da olur. O zaman on üç-on dörd yaşında çocuqlar da gön-dərmək mümkündür. Hər yerdən üç nə-fər göndərilə zənnimcə ikisi tamam və yarım məsrəf ilə qəbul edildiyi kibi, biri də büsbütün məccanı qəbul edilə bilər. Gəncə məktəbi böyüyəcək, artacaq, yüksələcək, geniş bir proqram təqib edəcək, səbatlı bir darülmüəllimin ola-caq. Çünki sahibləri yalnız maddətən deyil, mənən də geniş bir mühakimə, təmiz bir məslək sahibləridir. Məktəb həm şəriətə, həm məişətə əlverişli bir məktəbdir. Dünya və axirət orada cəm-dir. Sahibləri və müəllimləri şayani-təb-rikdir. İbtidai məktəblər haqqında bu qadarcıq yetişir, həm insan için o bir başlanğıcdır, yeganə bir vəzifədir. Bir də sənət ya məslək için məktəblər var-dır ki, onlar dəxi "qorodskoy"lar, gim-naziya, realniyə, seminariya və sa-ir bir taqım məktəblərdir. İqtidarı, varı, həvəsi olanlar için həm münasib, həm də istifadəlidir. O xüsudə heç bir deyə-cək yoq. Hər kəs kəndi hissiyyətini din-ləməli, öz yorğanına görə ayaq uzatma-lıdır. Lakin bəzi şəhərlərdə müsəlman-lar bu xüsudə da qafil davranmışlar. Azacıq etinasız olmuşlar. Məsələn: bir çox bu qisim məktəblərdə gürcülərin, ermənilərin həm şəriət, həm lisan müəllimləri olduğu halda, müsəlmanların yalnız şəriət mollası var. Lisan müəllimindən məhrumdur. Onun içində ki, bir çox məktəb şagirdləri az bir zamanda kəndilərini unutuyorlar. Özlərini, sözlərini bilmiyorlar.

Tarixlərdən, köklərdən xəbərsiz qalır. Bu da bir millət için pək böyük

